

بررسی تعارضات اجتماعی ناشی از سوء آمایش جمعیت در کلانشهرهای ایران

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۲/۱۵ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۱/۰۵/۱۸

فاطمه دولتی (دانشجوی دکتری تخصصی رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران)
مجید شمس* (استاد گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد ملایر، دانشگاه آزاد اسلامی، ملایر، ایران)
بهمن کارگر (استاد یار دانشگاه علوم انتظامی، تهران، ایران)

چکیده

جمعیت و ابعاد گوناگون آن همواره ذهن سیاست‌گذاران و صاحب‌نظران را به خود معطوف داشته است. رشد طبیعی جمعیت حاصل میزان مولید و مرگ و میر است. مهاجرت و جابجایی تأثیر بسزایی در افزایش یا کاهش تحولات آمایشی جمعیت خواهد داشت. حاشیه نشینی و ایجاد سکونتگاه‌های غیررسمی، افزایش نرخ زمین و مسکن، تخریب محیط زیست، مصرف بی‌رویه آبهای زیرزمینی، کاهش سرانه فضای سبز، ترافیک و آلودگی هوا، تولید پسماند شهری و دفع نامناسب آن، فرسایش خاک، آلودگی‌های صنعتی همه از جمله معضلات، چالش‌ها و تعارضات به‌وجود آمده ناشی از افزایش و تمرکز جمعیت در کلانشهرهای کشور می‌باشند. بر مبنای روش، این تحقیق از نوع آماری کتابخانه‌ای (توصیفی - تحلیلی) می‌باشد. مطابق با چارچوب نظری تحقیق، تمامی مؤلفه‌ها در دو سطح جهانی و کشوری با محوریت ایران بررسی و اطلاعات مورد نیاز گردآوری و نقاط قوت و ضعف پژوهش شناسایی شد. جهت غربالگری و اولویت‌بندی از مدل رتبه و اندازه و الگوریتم منحنی لورنز استفاده گردید. ابتدا اطلاعات جمع‌آوری شده از طریق نرم‌افزار اکسل تحلیل و سپس توسط منحنی لورنز تبدیل به نمودار عددی گردید. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که همزمان با رشد و تمرکز جمعیت در کلانشهرها، توسعه و پیشرفت به موازات آن شکل نگرفته و در بین طبقات و سطوح مختلف جامعه اختلافات و تعارضاتی ایجاد گردیده که ناشی از ازدحام و تحرکات جمعیت و عقب ماندگی توسعه در شهرها و کلانشهرها می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: تعارضات اجتماعی، جمعیت، آمایش، کلانشهرهای ایران.

مقدمه:

بحث جمعیت‌شناسی؛ پدیده جمعیت را از دیدگاه‌های مختلف مانند دیدگاه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهد. شرایط به‌وجود آمده در طبیعت و اجتماع مانند، خشکسالی، قحطی، جنگ، از بین رفتن محیط زیست و بهم خوردن ثبات توازن در منابع غذایی، درگیری‌های قومی و منطقه‌ای و... همگی اشاره به مهار رشد جمعیت و ساماندهی آن دارد تا از این طریق بتوان به توسعه آمایش در فضای ملی کشور دست یافت. دستیابی به آمایش جمعیت در شهرها سبب ارتقاء سطح زندگی همه جوامع می‌گردد. همچنین دستیابی به شاخص‌های اقتصادی و اجتماعی، خود ضامن بهبود کیفیت سطح زندگی و حرکت منظم نهادهای اقتصادی و اجتماعی است. کسب توسعه و حفظ و ماندگاری آن، رابطه‌ای اجتناب‌ناپذیر با نرخ رشد جمعیت دارد. از آنجا که هدایت و توزیع بهینه جمعیت کمتر امکانپذیر است، لذا برنامه‌ریزی‌های جمعیتی و هماهنگ کردن جمعیت با منابع موجود جهت برقراری توازن و عدالت در بین شهروندان شرایط دستیابی به توسعه و آمایش را برای ما تسهیل می‌سازد. جابجایی، پراگندگی و دگرگونی جمعیت شهری و شهرنشینی نیز تأثیرات مثبت و منفی بیشماری در آمایش فضای ملی دارد. اثرات منفی مانند: اختلافات قومی و مذهبی، اختلافات طبقه‌ای، حاشیه‌نشینی و ایجاد سکونتگاه‌های غیر رسمی، فقر و بیکاری، افزایش جرم و بزه، کمبود منابع آبی، تخریب محیط زیست، افزایش پسماند و فاضلاب شهری، آلودگی هوا و آب و خاک، افزایش مشاغل کاذب، و... می‌تواند توازن جمعیتی در هرمنطقه را به هم بزند و تعارضات متفاوتی را به‌وجود بیاورد. در عین حال، دسترسی بیشتر به خدمات بهداشتی و آموزشی و افزایش امید زندگی از پیامدهای مثبت شهرنشینی هستند. به این ترتیب روند شتابان افزایش جمعیت شهری و شهرنشینی و ظهور کلان شهرها، جوامع بشری بخصوص کشورهای توسعه نیافته را در شرایط نامتعادل و ناموزونی قرار داده است. این شرایط نامتعادل و ناموزون شامل انواع مخاطراتی است که جوامع مذکور با آن دست به‌گریبان هستند با نگاه از این زاویه می‌توان ضرورت توجه به آمایش و برنامه‌ریزی آمایشی کلان شهرها را به وضوح دریافت زیرا امروزه کلان شهرها به عنوان نماد دخل و تصرف محیط توسط بشر با استفاده از تکنولوژی و فناوری و هر ابزار دیگری که این دخل و تصرف را امکان‌پذیر سازد، خودنمایی می‌کنند.

مبانی نظری

روند رو به رشد شهرنشینی در دهه‌های اخیر، همگام با مهاجرت‌های شدید روستا - شهری و همزمان با سیر تحولات اقتصادی - اجتماعی و سیاسی، باعث ایجاد الگوی نامتوازن

نظام شهری و تجمع و تمرکز جمعیت و فعالیت‌های مهم اقتصادی در چند قطب عمده و شکل‌گیری آرایش فضایی ویژه‌ای گردیده که مؤید حاکمیت پدیده ماکروسفالی بر نظام شهری ایران (سرمست و زالی، ۱۳۸۹ ص ۶۱) و پیدایش شبکه زنجیره‌ای در توزیع فضایی کشور و از بین رفتن شبکه کهکشانی (نظریان، ۱۳۷۴ ص ۱۵۱) می‌باشد. سیاست جمعیتی فراتر از کاهش و افزایش موالید است و همه رفتارهای اجتماعی و انسانی مؤثر بر متغیرهای جمعیتی را در بر می‌گیرد. این سیاست‌ها بنیان و پایه‌های اساسی سیاستگذاری موفق در سایر حوزه‌ها هستند و تبعات منفی شکست آنها به حوزه‌های سیاستی دیگر سرایت خواهند کرد. سیاست‌های جمعیتی باید با توجه به تحولات و ساختار جمعیتی موجود طراحی و همواره مورد ارزیابی و تجدید نظر قرار گیرند. عدم شناخت درست تحولات جمعیتی و نگرش تک بعدی به این تحولات موجب ارائه طرح‌ها و برنامه‌های جمعیتی به صورت ناقص و یا شتابزده می‌شود که در صورت اجرا نه تنها مفید و مؤثر نخواهند بود بلکه گاه به فجایعی غیر قابل جبران تبدیل می‌شوند. به عبارت دیگر موفقیت در این عرصه مستلزم نگاه دراز مدت، علمی و کارشناسانه است که از سوی متخصصان در این زمینه شکل می‌گیرد. مهاجرت و حرکات جمعیتی بین مرزها، گرچه سابقه دیرینه به پهنای تاریخ بشر دارد، اما در نیم قرن اخیر است که حجم و میزان آن متنوع و گسترده و مطالعه آن اهمیت فزاینده‌ای یافته است. تعیین دقیق سهم مهاجرت در آمایش جمعیت شهری نیازمند اطلاعات دقیق از تعداد جابجایی‌ها و مؤلفه‌های رشد طبیعی جمعیت شهری است. شدت افزایش جمعیت شهری و تعداد شهرها می‌تواند پیامدهای گوناگونی در سطح جامعه داشته باشد. این پیامدها می‌توانند هم مثبت و هم منفی باشند. مثلاً برای اغلب شهرهای پر جمعیت و شهرهای دارای رشد جمعیت بالا؛ حاشیه نشینی به یک مسئله مهم اجتماعی تبدیل گردیده است و حاشیه نشینان مشکلات مختلفی را هم برای خود و هم برای جمعیت شهری غیر حاشیه نشین ایجاد نموده‌اند. افزایش مشاغل کاذب، تشدید فاصله طبقاتی، بروز و گسترش تفاوت‌های قومی مذهبی، کاهش روابط اجتماعی، از بین رفتن اعتماد اجتماعی، شیوع انحرافات اجتماعی و آلودگی زیست محیطی از جمله تبعات و پیامدهای منفی افزایش جمعیت شهری و نیز حاشیه نشینی می‌باشند. در عین حال، دسترسی بیشتر به خدمات بهداشتی و آموزشی و افزایش امید به زندگی از پیامدهای مثبت شهر نشینی می‌باشند. افزایش جمعیت شهری سبب می‌شود سالانه بسیاری از زمین‌های مرغوب کشاورزی بر اثر ایجاد تأسیسات شهری و صنعتی از بین رفته و هوا، آب و خاک آلوده شوند. در سالهای گذشته تغییرات شدید در روندهای جمعیتی ایران و وجود دستگاه‌های متعدد و موازی تصمیم ساز، موجب تشتت آراء در سیاستگذاری‌های کلان جمعیتی شده است. کشور ایران در سه دهه اخیر تحولات جمعیتی چشمگیری را تجربه کرده و نرخ باروری و رشد جمعیت از حدود ۳/۹ درصد در دهه ۱۳۵۵-

۱۳۶۵ به ۱/۲۹ درصد در دوره ۱۳۸۵-۱۳۹۰ و به ۱/۴ در دوره ۱۳۹۰-۱۳۹۵ کاهش یافته است. این شرایط پراکندگی، آینده جمعیت در ایران را متحول خواهد نمود. مبحث مهاجرت و جابجایی و آمایش جمعیت چه در روستا و چه در شهر مبحث تأثیرگذار در تحول جمعیتی می‌باشد. سالانه به‌طور میانگین حدود یک میلیون نفر در داخل ایران جابجا می‌شوند لذا شناخت الگوها و عوامل مؤثر بر مهاجرت از اولویت برنامه‌های اجرایی سیاست‌های کلی جمعیت در کشور است. جنگ تحمیلی از سوی دیگر اقتصاد کشور را به سبب تخصیص بودجه‌های کلان به خود با مشکلاتی مواجه کرد. سرازیر شدن بیش از ۲ میلیون مهاجر جنگی شهری و روستائی به شهرهای دیگر منجر به تراکم بیش از حد جمعیت شهرها گردید. تنش‌های سیاسی کشور افغانستان، موجب هجوم پناهندگان افغانی به ایران شد. اختلاف سطح درآمدها بین شهر و روستا و همچنین اختلاف فاحش سطح زندگی در این دو جامعه، سبب مهاجرت‌های گسترده روستائیان به شهرها شد (مشهدیزاده، ۱۳۸۶ ص ۵۴-۵۶). این مشکلات در ادامه آثار سیاست‌های گذشته، سبب نامتعادل‌تر شدن نظام شهری کشور و استان‌ها در سال‌های ۱۳۵۷ تا اوایل دهه ۱۳۷۰ گردید. کشور ایران در سالهای اخیر، هر دو پدیده مهاجر پذیری و مهاجر فرستی را تجربه کرده است. حضور مهاجرین بین‌المللی به‌ویژه مهاجرین افغانی در سه دهه گذشته در ایران؛ مسائل نوظهوری را در جامعه پدید آورده. در حال حاضر حدود ۷۴ درصد جمعیت در شهرها بسر می‌برند که به احتمال زیاد با تداوم روند مهاجرت روستا-شهری و نیز تغییرات احتمالی افزایش کلانشهرها، تراکم جمعیتی، کمبود مسکن، ترافیک و آلودگی محیط شهری تأمین آب آشامیدنی و مدیریت بحرانهای احتمالی از چالشهای شهری و عدم آمایش جمعیتی محسوب می‌شوند که نیازمند برنامه‌ریزی‌های مستمر کوتاه مدت و بلند مدت می‌باشند. محدودیت منابع، کاهش میزان بارش و افزایش برداشت آب از منابع زیرزمینی، افزایش سطح زیر کشت محصولات کشاورزی، افزایش روند فرسایش و آلودگی خاک، رشد تولید پسماند شهری و دفع غیر اصولی آنها وافت شاخص عملکرد زیست محیطی کشور از جمله چالشهای وضعیت محیط زیست کشور هستند. افزایش جمعیت شهری همراه با توزیع ناموزون و نابرابر آن و تراکم بیش از حد جمعیت در مناطقی از کشور به‌ویژه کلانشهرها باعث افزایش تقاضای بهره‌وری از ظرفیت محدود اراضی شهری، افزایش ساخت و سازهای مسکونی، گسترش فعالیتهای مربوط به حمل و نقل و صنعت و تجارت شده و فشار بسیار بالای اکولوژیکی به این مناطق وارد کرده است. کلانشهرهایی مانند تهران، مشهد، اصفهان، شیراز، کرج، گیلان و... اغلب درگیر مشکلات ناشی از ازدحام جمعیتی می‌باشند. پس از بررسی تحولات شهرنشینی در ایران، مشخص می‌گردد که برهم خوردن نظام شهری ایران ناشی از عوامل زیر بوده است:

۱- افزایش شدید نرخ رشد جمعیت کشور طی سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۳۵ (جمعیت در دوره ۳۰ ساله ۲/۶۱ برابر شده است)

۲- رشد سریع شهرنشینی در کشور به خصوص طی سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۳۵ (به علت مهاجرت‌های شدید روستا - شهری ناشی از اصلاحات ارزی و افزایش وابستگی به درآمدهای نفتی و به حاشیه رانده شدن کشاورزی) که با ظرفیت‌های توسعه شهری در کشور تناسب نداشته است. بنابراین، به منظور حل ریشه‌ای مشکل شهرنشینی و رفع تعارضات اجتماعی در ایران، گام نخست ایجاد تعادل و تناسب میان نرخ رشد جمعیت شهری با توانایی تجهیز فضاهای شهری و گسترش زیرساخت‌ها و نیز ایجاد مشاغل مولد در سطح شهری است. از طرفی باید در نظر داشت که بدون حل مشکلات جامعه روستایی، معضلات جامعه شهری قابل حل نخواهد بود. اگر چه در دهه‌های اخیر، توجه به روستاها بیشتر گردیده و اندکی از دافعه روستاها کاسته شده است، با وجود این، همچنان جاذبه شهرها با دافعه روستاها همراه است و مهاجرت‌های روستا - شهری میزان قابل توجهی از افزایش رشد جمعیت شهرهای بزرگ را به خود اختصاص داده است. لذا تلاشهایی که در جهت برنامه‌ریزی آمایش جمعیت انجام می‌گیرد تلاش برای دستیابی به محیط زیست مطلوب و رفع تعارضات اجتماعی می‌باشد که از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند.

بیان مفاهیم

جمعیت: واژه یا عبارت جمعیت (Population) به معنی افرادی است که در یک ناحیه جغرافیایی (مثلا شهر یا روستا) زندگی می‌کنند. البته این مفهوم در جمعیت‌شناسی، تمام یا بخشی از ساکنان یک ناحیه را شامل می‌شود. به کلیه کسانی که به طور پیوسته در این ناحیه جغرافیایی زندگی می‌کنند، جمعیت می‌گویند. این گردهمایی ممکن است به صورت خانوار و یا خانواده شکل گیرد. بدین ترتیب، جمعیت را می‌توان مجموعه‌ای از خانوارها یا خانواده‌ها در نظر گرفت که برای امری خاص، در زمانی مشخص و مکانی معین، گرد هم آمده‌اند. در این بین زمان و مکان برای این افراد به جهت شکل‌گیری جمعیت اهمیت دارد. عمل اندازه‌گیری یک یا چند ویژگی از تک تک افراد جامعه یا جمعیت آماری را سرشماری (Census) می‌گویند. البته در تصور عمومی، سرشماری فقط شمارش افراد محسوب می‌شود ولی مراجعه به افراد به منظور اندازه‌گیری یا مشخص کردن یک یا چند ویژگی، همان سرشماری خواهد بود.

آمایش: آمایش سرزمین به معنای بهره‌برداری بهینه از امکانات در راستای بهبود وضعیت مادی و معنوی و در قلمرو جغرافیایی خاص است. در این طرح مزیت‌های فضای طبیعی، اجتماعی و

اقتصادی، ساماندهی و نظام بخشی می‌شود. این کار با هدف ایجاد رابطه منطقی بین توزیع جمعیت و انجام فعالیت‌ها در پهنه سرزمین با توجه به ویژگی‌های فضایی مناطق است. بر اساس تعاریف و مفاهیم متفاوت از توسعه، برداشت‌های گوناگونی نیز از آمایش در ابعاد، اقتصادی، اجتماعی و جغرافیایی آن ارائه شده است. در فرهنگ لغات لاوروس، آمایش چنین تعریف شده است: بهترین نوع توزیع جغرافیایی فعالیت‌های اقتصادی با توجه به منابع طبیعی و انسانی. همانگونه که ملاحظه می‌شود این تعاریف به‌طور عمده بر مفهوم مکان‌گرایی تأکید دارد و به این جهت چنانچه از تعریف ژان پل لاکاز نیز بر می‌آید: منظور از آمایش سرزمین، رسیدن مطلوب‌ترین توزیع ممکن جمعیت، توسط بهترین شکل توزیع فعالیت‌های اقتصادی - اجتماعی در پهنه سرزمین است.

کلانشهر: از دیدگاه جامعه‌شناسی و روان‌شناسی اجتماعی، شهر پیچیده‌ترین سکونتگاه انسانی است که در آن وسیع‌ترین روابط انسان، محیطی (رابطه انسان با طبیعت، با شهر و شهروندان) شکل می‌گیرد. بنابراین شهر به‌عنوان بستر و محیط زندگی انسان باید علاوه بر تأمین نیازهای زیستی و مادی مردم بتواند هر چه بیشتر به نیازهای اجتماعی و روانی انسان - محیطی پاسخ دهد. این نیازها را می‌توان به سه مقوله اصلی یعنی ادراک فضایی، احساس تعلق و احساس زیبایی تقسیم کرد (مهدیزاده، ۱۳۸۵، ص ۹). شهر مجموعه‌ای از نقاط سکونتگاهی به هم پیوسته با تراکم جمعیتی بالاست که در یک محدوده عملکردی یکپارچه و هم پیوند در قالب شبکه‌ای چند مرکزی و در قلمرو شهر سطح یک یا دو استقرار دارند. معمولاً کلان شهرها را با صفت پیچیدگی روابط و ساختارها معرفی می‌کنند، به نظر گوتمن کلان شهر مدرن بزرگ‌ترین و در عین حال پیچیده‌ترین مصنوعی است که بشر تاکنون موفق به ساخت آن شده است (داوودپور، ۱۳۸۳، ص ۶۰). کلان شهر یا مادر شهر عنوانی است که در مورد شهرهای بزرگ و پرجمعیت به کار می‌رود. یک کلان‌شهر معمولاً از یک شهر مرکزی و تعدادی شهر اقماری تشکیل شده است. براساس تعریف بین‌المللی کلانشهر، که توسط سازمان ملل متحد ارائه شده، شهری که بیشتر از چهار میلیون نفر جمعیت داشته باشد کلانشهر است، اما مفهوم کلانشهر براساس سطح فعالیت‌ها، حوزه نفوذ شهر و جمعیت‌پذیری در هر کشور متفاوت است. در ایران شاخص جمعیت، بیشترین اثرگذاری را در تعیین یک نقطه جغرافیایی به عنوان شهر یا کلانشهر دارد.

تعارضات اجتماعی: تعارض اجتماعی شامل هرگونه رفتار، تفکر و احساس خصمانه آگاهانه است که در سطوح مختلف روابط اجتماعی رخ می‌دهد. این معضل اجتماعی، عواقب و خسارات فردی و اجتماعی فراوان و گاه جبران ناپذیری را به دنبال دارد. اگر نظامات اجتماعی مختل و با یکدیگر سازگار نباشد، به آن تعارض اجتماعی گفته می‌شود. از ثمرات این ناسازگاری بروز

کشمکش میان مردم یا مردم و حکومت مقابل، وفاق اجتماعی قرار دارد. طبیعی است اگر تعارض اجتماعی را به ناسازگاری و اختلال تعریف کنیم، وفاق اجتماعی نوعی توافق جمعی بر مجموعه‌ای از اصول و قواعد اجتماعی خواهد بود (چلبی، ۱۳۷۲: ۱۷). تعارضات اجتماعی، منجر به کم‌رنگ شدن مشارکت مردم در مدیریت جامعه، کاهش همبستگی اجتماعی میان مردم، کاهش جامعه‌پذیری برخی افراد و گروه‌ها در جامعه و در نتیجه همسو نبودن با هنجارهای جامعه و... می‌گردد. افزایش مشاغل کاذب، تشدید فاصله طبقاتی، بروز و گسترش تفاوت‌های قومی و مذهبی، کاهش روابط اجتماعی، از بین رفتن اعتماد اجتماعی، شیوه انحرافات اجتماعی و آلودگی زیست محیطی از جمله تبعات منفی شهرنشینی و نیز حاشیه‌نشینی هستند؛ در عین حال، دسترسی بیشتر به خدمات بهداشتی و آموزشی و افزایش امید زندگی از پیامدهای مثبت شهرنشینی هستند. افزایش جمعیت شهری سبب می‌شود سالانه بسیاری از زمین‌های مرغوب کشاورزی بر اثر ایجاد تأسیسات شهری و صنعتی از بین برود و هوا، آب و خاک آلوده شوند طبق گزارش سازمان بهداشت جهانی (۲۰۱۳) ایران هشتمین کشور آلوده دنیا از نظر وضعیت هواست. در این گزارش، اهواز از نظر وجود ذرات معلق در هوا آلوده‌ترین شهر دنیا معرفی شده است. شهرهای سنندج، کرمانشاه، یاسوج، ارومیه، قم، تهران و اراک نیز جزء آلوده‌ترین شهرهای جهان هستند. دلیل اصلی آلودگی این شهرها، استانداردهای پایین سوخت مصرفی خودروها و آلودگی ناشی از کارخانجات صنعتی عنوان شده است.

بررسی و تحلیل موضوع: به‌طور کلی شهرنشینی را از زمان حکومت پهلوی می‌توان به دو دوره تقسیم نمود. دوره "شهرنشینی بطئی" که از روی کار آمدن رضا خان شروع و به اصلاحات ارضی دهه ۱۳۴۰ ختم می‌گردد؛ و دوره "شهرنشینی سریع" که از اصلاحات ارضی شروع و به سال ۱۳۵۷ ختم می‌شود (حسامیان، ۱۳۸۸ ص ۲۲). در آغاز قرن حاضر، روستاها مکان اصلی تولید و شهرها عمدتاً مرکز تجارت و مرکز سیاسی حکومت، به شمار می‌آمدند ۷۲ درصد از جمعیت ایران در روستاها زندگی می‌کردند و ۸۰ درصد از تولید داخلی در بخش کشاورزی تولید می‌شد. شروع اقداماتی نظیر احداث راه، راه آهن و ایجاد صنایع مصرفی اولیه عمدتاً نساجی، خوراکی و بعضاً ساختمانی، حیات شهری را دستخوش تحول ساخت، اما روستاها از حیث شیوه‌های تولید تقریباً دست‌نخورده باقی ماندند. حیات و رشد شهر در این دوران از طرفی بستگی به انتقال مازاد محصولات کشاورزی از روستا داشته، و از طرف دیگر رشد بازار مصرف شهری یکی از عوامل رشد مازاد کشاورزی در این دوران بوده است. این نقش شهر، موجب جایگزینی تولید محصولات سنتی و معیشتی در روستا توسط محصولات قابل فروش و قابل صدور شد. در این دوره هر چند ساخت تولیدی و اجتماعی کشور رو به تغییر می‌رفت

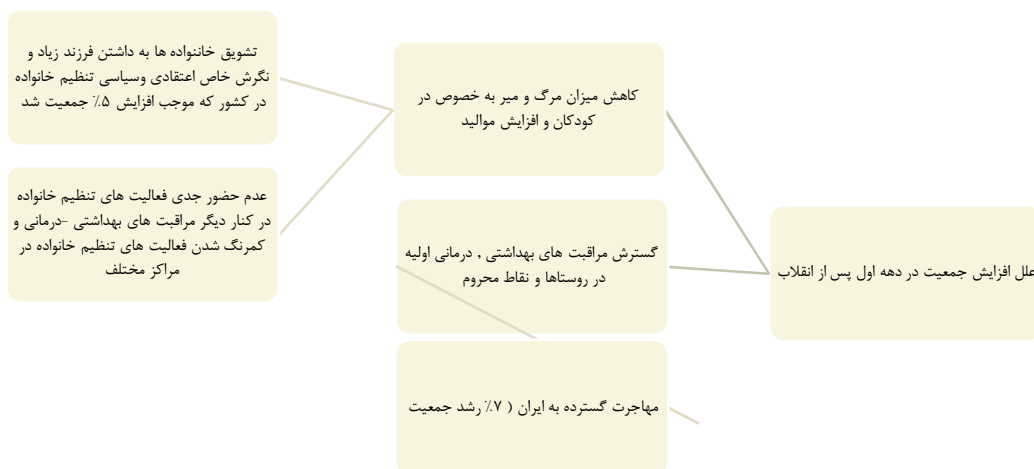
لیکن این تغییرات هنوز در فضا و استقرار جغرافیایی جمعیت بازتاب نیافته بود؛ چرا که انعکاس تحولات اقتصادی و اجتماعی در فضا همواره نیازمند زمان است (همان، ص ۲۵-۵۳).

به عبارت دیگر، کشاورزی در این دوران در حاشیه قرار می‌گیرد و ایران از طریق صدور نفت در بازار جهانی ادغام می‌شود. بنابراین در این دوره دو عامل، یکی از بین رفتن روابط سنتی تولید در روستا به دلیل اصلاحات ارضی، و دیگری متکی بودن اقتصاد شهر بر مازاد اقتصادی حاصل از صدور نفت، تعیین کننده روند شهرنشینی است.

کلانشهرهای ایران مانند تهران، مشهد، کرج، شیراز، اصفهان، تبریز، اهواز و... هر کدام به نوعی با مسائل و مشکلات ناشی از ازدحام و تمرکز جمعیتی دست و پنجه نرم می‌کنند. اغلب مهاجرت‌های بی رویه و کنترل نشده (داخلی و خارجی) از سوی دولت، سبب افزایش جمعیت شهرها و حاشیه نشینی گردیده و این افزایش جمعیت بار تقاضای خدمات شهری و اجتماعی را بیشتر می‌نماید. در خواست تقاضای بیش از اندازه خدمات و سرویس‌های شهری گاهی اوقات منجر به کمبود عرضه در این زمینه‌ها می‌گردد که همین امر سبب نارضایتی و ایجاد تعارض بین همه جامعه می‌شود. هر شهر قاعدتاً با محاسبات برنامه‌ریزی شده و تصمیمات اتخاذی از سوی متخصصین، نیازهای شهروندان را تخمین زده و در صدد تأمین این نیازها برمی‌آیند. اما اگر ظرفیت جمعیت هر شهر بیش از انتظار و بیش از معادلات محاسبه شده در برابر عرضه خدمات باشد، آنگاه آحاد جامعه با کمبود خدمات و سرانه‌های بهداشتی و مواد غذایی مواجه می‌گردند. این کمبود نیازهای اولیه مانند مسکن، دسترسی به خدمات بهداشتی، دسترسی به خدمات شهروندی، دسترسی به فضای سبز مورد نیاز، کمبود منابع آبی و انرژی همه سبب ایجاد تعارض در بین شهروندان و اختلاف شدید طبقاتی می‌گردد. به طور مثال کلانشهری مانند تهران یا کرج با وجود تمهیدات در نظر گرفته و عرضه به موقع خدمات بهداشتی و درمانی، گاهی اوقات در ایام خاصی از سال با کمبود دارو و وسایل بهداشتی مواجه می‌شوند که این خود نوعی مسئله و تعارض است و یا اینکه با توجه به نبود سیستم حمل و نقل عمومی کارآمد میان کلانشهر تهران و سکونتگاه‌های غیر رسمی، زندگی در شهرهای جدید خوابگاهی مشروط به داشتن وسائل نقلیه شخصی خواهد بود. اغلب متقاضیان سکونت در سکونتگاه‌های غیررسمی و حاشیه نشین را گروه‌های میان درآمد و کم درآمد تشکیل می‌دهند، و حجم خانواده‌های فاقد وسائل نقلیه شخصی در این گروه قابل توجه است. با توجه به موارد مطرح شده، مشخص می‌شود که گروه‌های طبقات مختلف شاغل در کلانشهرها جهت دسترسی به محل کار و ادامه تحصیل فرزندان خویش، سعی در استقرار و تمرکز در کلانشهرهایی مانند تهران، کرج، مشهد و غیره را دارند و این اختلاف سطح اقتصادی و فرهنگی سبب بروز تعارضاتی در بین جامعه شهری می‌گردد. از دیگر موارد تعارض در بین جامعه و در ارتباط با مهاجران خارجی، سلب امنیت از

سوی مهاجران نسبت به شهروندان ایرانی است که مصداق بارز این مورد، حمله تروریستی ۴ آبان ۱۴۰۱ به حرم مطهر شاهچراغ (ع) در شیراز می‌باشد که بی‌اغراق شاید بتوان گفت که از مهمترین تعارضات اجتماعی، ایجاد رعب و وحشت در بین جامعه و سلب آرامش و امنیت از سوی بیگانگان است. یکی دیگر از عمده‌ترین مواردی که بروز تعارضات را در کلانشهرها تشدید می‌نماید بحث مسکن و سرپناه می‌باشد. امروزه داشتن مسکن به نوعی سرمایه‌گذاری و کسب درآمد محسوب می‌گردد. در حقیقت بهترین، پر درآمدترین، سریعترین و مطمئنترین حوزه سرمایه‌گذاری بخش خصوصی، سرمایه‌گذاری در بخش زمین و مسکن است (اعتماد، ۱۳۶۹، ص ۴). احداث و خرید مسکن می‌تواند در هنگام تورم و رشد قیمت‌ها، تدبیری مؤثر برای افزایش دارایی باشد. با توجه به آنچه که بیان گردید، از آنجا که روند افزایشی قیمت مسکن در کلانشهرها رو به جلو است، لذا اکثر خانواده‌ها سعی در تأمین یک واحد مسکونی حتی در ابعاد کوچکتر در یکی از کلانشهرهای کشور را دارند که همین امر؛ هم موجب افزایش غیر منطقی زمین و مسکن می‌گردد و همچنین به اختلاف طبقاتی فرهنگی مختلف شهری و روستایی دامن می‌زند. البته نقش دلان و سوداگران زمین و مسکن در این زمینه بسیار پررنگ بوده که به سوداگری سود حاصل از ساخت واحدهای کوچک و غیر استاندارد مسکونی می‌پردازند. یکی دیگر از عوامل تعارضات اجتماعی شکل‌گیری مشاغل کاذب و رشد فزاینده این فرآیند است که در اکثر کلانشهرها به‌ویژه تهران و مشهد و کرج به‌صورت تصاعدی افزایش یافته است. به‌طور نمونه در کلانشهر تهران و کرج، یکی از مشاغل مزاحم و کاذب که اقتصاد بازارهای محلی را دستخوش تغییر و تخریب نموده‌اند؛ فروشنده‌گی در خطوط مترو توسط دستفروشان متروگرد می‌باشد. این گروه عظیم دستفروش با جابجایی در خطوط مترو فقط با پرداختن یک بار ورودی و هزینه بسیار پایین روزانه بین ۱۲ تا ۱۴ ساعت مشغول به فعالیت و کسب درآمد هستند بدون اینکه هیچگونه مالیات و عوارضی از محل درآمدشان به دولت بپردازند. به گفته مدیر عامل راه آهن شهری، روزانه حدود ۱۷ میلیون نفر از خدمات مترو تهران جهت جابجایی و سفرهای درون شهری استفاده می‌کنند که این موضوع در نوع خود می‌تواند بازار بزرگی در جهت اهداف فروشنده‌گان مترو باشد. از طرفی با این فعالیت به‌طور مستقیم کمک به وارد کنندگان کالاهای ارزان و بی‌کیفیت از کشورهای تحت‌تحریر داد می‌نماید که این فرآیند ضربه بزرگی به بخش تولیدات داخلی و اقتصاد ملی وارد می‌کند.

دیاگرام شماره ۱ - علل افزایش جمعیت در دهه ۱۳۶۰

در حال حاضر با توجه به اینکه کشور در مرحله گذار از جامعه کمتر توسعه یافته به جامعه توسعه یافته می‌باشد؛ و از آنجایی که این رهگذر با تغییرات وسیع اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی رو به رشد است، بنابراین هر قدر که بتوان اطلاعات و آمار بهنگام تری در مورد جمعیت کشور و میزان تمرکز و جابجایی در کلانشهرها به دست آورد، برنامه‌ریزی‌ها و سیاستگذاری‌ها از دقت و اعتبار بیشتری برخوردار خواهد بود. برنامه‌ریزی پروژه بررسی تعارضات اجتماعی و آمایش جمعیتی در کلانشهرها دارای مؤلفه‌ها و متغیرهای زیر می‌باشد:

جدول شماره ۱- مؤلفه‌ها، متغیرها و وزیر متغیرهای قانونی و تحقق سند آمایش

مؤلفه	متغیر	شاخص
سیاسی	سیاست‌های کلی جمعیت	۱- ابلاغی مقام معظم رهبری در ۳۰ اردیبهشت
مدیریت و رهبری		- ۱۳۹۳ - ۲-تحکیم خانواده ۳- رفع موانع ازدواج ۴- تکریم سالمندان ۵- توانمند سازی جمعیت در سن کار ۶- مدیریت مهاجرت ۷-
		سبک زندگی اسلامی - ایرانی ۸- افزایش نرخ باروری

۱- مهاجرت معکوس ۲- ایجاد اشتغال روستایی ۳- بسترسازی مناسب در شهرهای کوچک ۴- تقویت حکومت‌های محلی ۵- تقویت شوراها		تمرکز زدایی	
۱- دسترسی به خدمات درمانی ۲- مهاجرت‌های بومی	خدمات اجتماعی	رفاه اجتماعی	اجتماعی
۳- دسترسی به خدمات بهداشتی عمومی ۴- نرخ باروری ۵- سن باروری ۶- سهم فرزندآوری بالای ۳۰ سال	بهداشت همگانی		
۷- نرخ بیسوادی ۸- الگوی باروری بر حسب سواد و تحصیلات ۹- عوامل مؤثر بر کاهش باروری	آموزش همگانی		
۱۰- نرخ تکفل و سرباری ۱۱- میزان اشتغال	اشتغال		
۱۲- وضعیت سکونت جمعیت ۱۳- جمعیت شهری ۱۴- جمعیت روستایی ۱۵- میزان شهر نشینی	مسکن		
۱۶- حاشیه نشینی ۱۷- اسکان غیر رسمی ۱۸- نیاز به واحد مسکونی	امنیت اجتماعی	سلامت اجتماعی	
۱۹- پیامدهای شهر نشینی ۲۰ - ساختار جمعیت شهری	امید به زندگی		
۱- گذار جمعیتی ۲- تحولات جمعیتی بر اساس جنس و سال ۳- سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۴- ثبت موالید ۵- ضرورت کاهش فاصله سرشماری ۶- تفاوت باروری شهری و روستایی		مدیریت یکپارچه	قانون
۷- چشم انداز توسعه مسکن ۸- نقش استانها در تقسیم کار ملی و منطقه‌ای ۹- راهبردهای پابرجا		سند راهبردی آمایش استانی	

۱۰ - تخصص‌ها و اولویت‌های توسعه استانی ۱۱- پروگرام‌های اجرایی آمایش استانی ۱۲- سیاست‌های سرزمینی توسعه بخش‌های استانی	سند اجرایی آمایش استانی	
۱- سهم بخش‌های مختلف در کل شاغلان ۲- تحولات جمعیت شاغل ۳- تحولات جمعیت فعال ۴- نرخ مشارکت نیروی کار ۵- نیروی انسانی و اشتغال ۶- در صد خانوارهای زن سرپرست ۷- نرخ تکفل در ایران و جهان	کل شاغلان کشور	اقتصادی

در این قسمت شاخص‌های اولویت داری که در سیاست‌گذاری‌ها، وضع قوانین و تصمیم‌سازی‌های کشور وجود دارد اما در پیاده‌سازی آنها محدودیت و نقاط ضعفی موجود است، به‌صورت ستونی لیست گردیده‌اند. اسناد آمایشی بر اساس شناسایی استعداد‌های سرزمینی، فرصت‌ها و قابلیت‌های استانی با هدف رفع عدم تعادل‌های فضایی و تعارض‌های اجتماعی و ایجاد توازن در سطح استانها، مبنای عمل و هدایت جریان سرمایه‌گذاری‌های بخش دولتی و خصوصی تهیه شده است. سند آمایش استان به عنوان میثاق توسعه استان در بین امور بخشی و فرابخشی سازمان برنامه و بودجه کشور در اواخر سال ۱۳۹۸ و اوایل ۱۳۹۹ به تصویب کمیسیون تخصصی شورای عالی آمایش سرزمین رسیده است.

ضرورت انجام پژوهش: حاشیه نشینی و رشد نامتوازن سکونتگاه‌های غیررسمی، افزایش سرسام‌آور نرخ زمین و مسکن در شهرهای کوچک و بزرگ، تخریب محیط زیست، افزایش مصرف بی‌رویه آب‌های زیرزمینی، کاهش سرانه فضای سبز، تورم ناشی از تقاضای کاذب، بحرانهای ناشی از فشار جمعیت کلانشهرها، احساس عدم امنیت و آرامش در کلانشهرها، ترافیک و آلودگی هوا، تولید پسماند شهری و دفع نامناسب آن، فرسایش خاک، آلودگی‌های صنعتی و مشاغل کاذب و مزاحم همه از جمله معضلات و چالش‌های به‌وجود آمده ناشی از ازدحام جمعیتی و تشکیل کلونی‌های جمعیت در کلانشهرهای کشور می‌باشند که نیازمند بررسی و برنامه‌ریزی‌های منسجم در جهت بهبود کیفیت و ارتقاء سطح زندگی شهروندان و نیز آمایش دقیق جمعیتی در فضای ملی در این برهه از زمان است. موضع این مقاله آن است که با ارائه راهبردهای تکنیکی و استراتژی‌های تحول‌گرا بتواند راهکارهایی را پیشنهاد دهد تا سبب

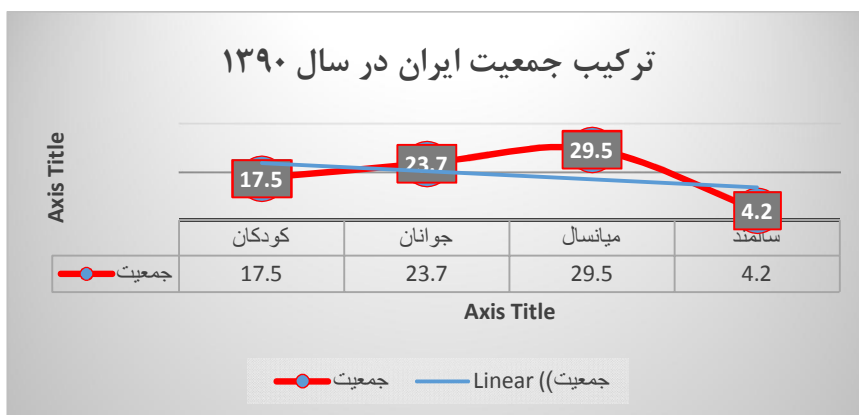
برون رفت از بن بست تخریبی موج انفجار ناموزون و نابرابر جمعیت در مناطق ناپایدار شود. جلوگیری از رشد بی رویه و گسترده شهرها، افزایش عدالت در جامعه، پاکسازی محلات از چهره زشت فقر و نابرابری اجتماعی، حفظ سلامت و کمک به بهداشت جامعه و شهروندان و نیز مدیریت در مصرف بهینه انرژی و احیای انرژی‌های پاک و تجدید پذیر؛ دلایل اهمیت و ضرورت پرداختن به این موضوع در این برهه از زمان می‌باشد.

پیشینه پژوهش: دولت‌ها در چارچوب سیاست منطقه‌ای خود به تصمیم‌گیری در زمینه توزیع مجدد جمعیت و مهاجرت می‌پردازند. باتوجه به آنکه همه مناطق و نواحی از امتیاز یکسانی برخوردار نیستند، آنها نواحی مورد حمایت را از طریق ایجاد و تقویت نقاط رشد و سکونتگاه‌های منتخب، اعمال سیاست‌های خاص مسکن، تقویت زیرساخت‌ها به‌ویژه در زمینه حمل و نقل و توسعه صنعت مورد حمایت قرار می‌دهند (Herington 1989: 89-101). مسلم عارفی، کارشناس ارشد آمایش سرزمین از دانشگاه تهران در مقاله‌ای تحت عنوان (بررسی توسعه نامتوازن و تحولات آن در نواحی جغرافیای ایران (لرستان) به نابرابری‌های بین منطقه‌ای و درون منطقه‌ای به عنوان مشکلی بزرگ در توسعه کشورهای در حال توسعه اشاره دارد. ایشان معتقدند که این نابرابری‌ها از نتایج سیاست‌های رشد قطبی بشمار می‌آید و مخالف اصول توسعه پایدار و متوازن و عدالت محور است. همچنین فرامرز منتظر در مقاله‌ای با این عنوان (سنجش تحولات جمعیتی و سکونتی در شهرستان جلفا) جمعیت و مشخصات آن و نیز پیش بینی مشخصات مسکن مورد استفاده جمعیت و تعداد مورد نیاز آن را مورد بررسی قرار داده‌اند. ایشان برنامه‌ریزی در این زمینه را امری الزامی دانسته و معتقدند که داشتن آگاهی در این زمینه از بروز مشکلات جلوگیری به عمل می‌آورد. نتایج بررسی تحقیق این است که برای دستیابی به برنامه‌ریزی مطلوب مسکن باید ضمن شناخت وضع موجود مسکن، روند گذشته در شئون اقتصادی و اجتماعی مؤثر بر بازار مسکن بررسی و تحلیل شود. در مقاله‌ای دیگر تحت عنوان (تحركات جمعیت در نواحی جغرافیای ایران و پیامدهای آن) چگونگی توزیع مکانی جمعیت و تحركات انسان مورد بررسی قرار گرفته است. نتایج چنین است که پس از بررسی سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن؛ شواهد نشان می‌دهد که جمعیت ایران توزیعی نامتعادل دارد و این پدیده ناشی از عوامل متنوع طبیعی- سیاسی- اقتصادی- تاریخی و اجتماعی است که تعیین تأثیر جداگانه آنها امکانپذیر نیست. این مقاله توسط مجتبی قدیری معصوم انتشار یافته است.

روش پژوهش: روش پژوهش از نوع آماری و کتابخانه‌ای (توصیفی- تحلیلی) بوده و روش گردآوری اطلاعات از نوع اسنادی می‌باشد. ابتدا مطابق با چارچوب نظری تحقیق، تمامی مؤلفه‌ها، متغیرها و ویژگی‌های الزامی برنامه‌ریزی و پیاده سازی پروژه‌های آمایشی جمعیتی

استخراج شد و در دو سطح جهانی و کشوری با محوریت ایران بررسی و اطلاعات مورد نیاز گردآوری و نقاط قوت و ضعف پروژه تحولات جمعیتی شناسایی گردید. تحلیل متغیرها با کمک منحنی لورنز انجام گردید. منحنی لورنز یکی از ابزارهای مهم برای اندازه‌گیری نابرابری است. شاخص‌های بسیاری بر اساس منحنی لورنز برای اندازه‌گیری میزان نابرابری تعریف می‌شوند. لذا هر قدر این منحنی مقعرتر شود (به زبان ساده‌تر: شکم بیشتری داشته باشد)، نابرابری در آن جامعه بیشتر خواهد بود. جمع آوری داده‌ها؛ اطلاعات جمعیتی و شهری از وب سایت مرکز آمار ایران به عنوان مستندترین پایگاه آمار جمعیتی کشور در ایران استخراج شد و مؤلفه‌ها و شاخص‌های جمعیتی به اضافه عوامل تأثیر گذار در تحولات آمایشی آن شناسایی گردید. همچنین در این تحقیق از مطالعه اسناد سالنامه‌های اماری نیز بهره برداری گردید.

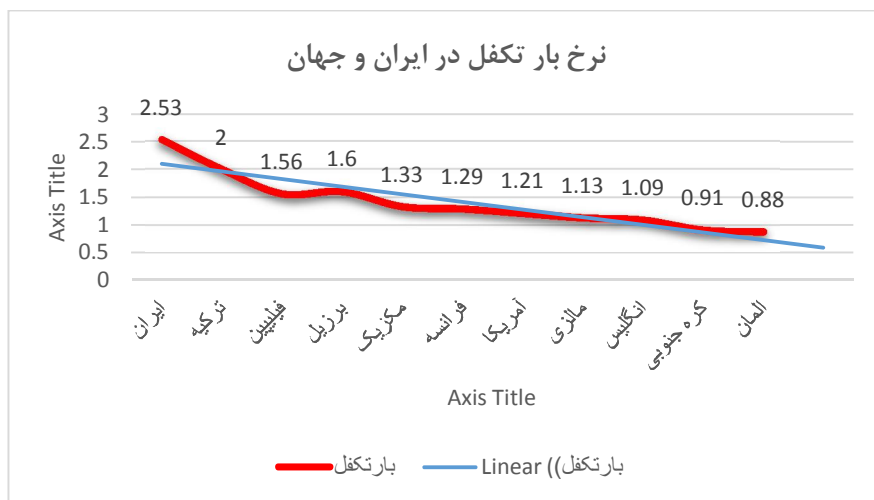
یافته‌های پژوهش در بخش‌های قبل مؤلفه‌ها، متغیرها و الزامات مورد نیاز جهت برنامه‌ریزی آمایش جمعیتی و بررسی پیامدهای تعارضی در سطوح مختلف لیست گردید. جهت تجزیه تحلیل و استخراج اولویت‌بندی راهبردها و راهکارهای پیشنهادی در سطح کلان جامعه و کشور، ابتدا نیاز است تا ویژگی‌های الزامی مذکور تبدیل به شاخص شوند؛ به این معنی که از میان آنها ابتدا مواردی که امکان سنجش و اندازه‌گیری دارند انتخاب گردد، سپس غربالگری و اولویت‌بندی شوند. جهت غربالگری و اولویت‌بندی از مدل رتبه و اندازه، همچنین منحنی لورنز استفاده گردید. ابتدا اطلاعات جمع آوری شده وارد نرم‌افزار اکسل شد. اطلاعات به صورت عبارات وارد و سپس توسط منحنی لورنز تبدیل به نمودار عددی گردید.

نمودار شماره ۱- ترکیب سنی جمعیت ایران در سال ۱۳۹۰

مأخذ: مرکز آمار ایران

تحلیل نمودار شماره دو بیانگر شیب جمعیت به سمت سالمندی و کهنسالی است که این مسئله می‌تواند در آینده مشکلات و معضلات بیشماری را برای دستگاه‌های دولتی و تأمین نیازهای آنان به‌وجود آورد. این نرخ رشد بالا طی دهه‌های آینده نیز کاملاً مستقل از کاهش یا افزایش باروری جاری ادامه خواهد یافت. به‌طوری که جمعیت سالمند ۶۰ ساله و بالاتر کشور از کمی بیشتر از ۶ میلیون نفر در سال ۱۳۹۵ به نزدیک ۲۹ میلیون نفر در سال ۱۴۳۰ افزایش خواهد داد. در عین حال باید خاطر نشان کرد که توسعه و بهبود شرایط زندگی خصوصاً توسعه سامانه‌های رفاهی و صندوق‌های بازنشستگی تا حدود زیادی کاهش کیفیت زندگی سالمندان را مهار می‌کند. بررسی تحولات و جابجایی جمعیت در شهرهای بزرگ ایران بین سالهای ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰ نشان می‌دهد که در بعضی از مناطق شهری به‌ویژه کلانشهرها؛ (تهران، کرج، مشهد، اصفهان، تبریز و...) آمایش جمعیتی دقیق صورت پذیرفته و توازن و عدالت در توزیع جمعیت دچار پراکندگی گردیده است.

نمودار شماره ۲ - مقایسه نرخ بار تکفل بین ایران و جهان

مأخذ: روزنامه فرهیختگان

با مشاهده نمودار بالا متوجه می‌شویم که نرخ بار تکفل یکی دیگر از تعارضاتی است که کشور ایران در مقایسه با کشورهای دیگر دارای تراز بالایی است. این واقعیت بسیار تلخی است که سه اقتصاد ایران، آلمان و ترکیه در حالی تعداد جمعیت شان حول و حوش ۸۳ تا ۸۴ میلیون نفر است که تعداد شاغلان ایران در نیمه اول سال جاری حدود ۵،۲۳ میلیون نفر، تعداد شاغلان ترکیه بیش از ۲۸ میلیون نفر و تعداد شاغلان کشور آلمان ۶،۴۴ میلیون نفر بوده است. این

موضوع موید این نکته است که خالص اشتغالزایی در ایران در وضعیت بسیار پایین و ایستا قرار دارد؛ موضوعی که علاوه بر بالارفتن نرخ بار تکفل و فشار اقتصادی بر سرپرستان خانوار، بخشی از اقتصاد و جمعیت فعال کشور را به سمت فعالیت در بازارهای غیرمولد نیز کشانده است. بر اساس این نمودار می‌توان اینگونه تحلیل کرد که یکی از دلایل افزایش مشاغل کاذب و مزاحم مانند دستفروشی در مترو، دلالی در خیابان، فروشندگان قاچاق دارو و لوازم پزشکی، و حتی متاسفانه فروش اعضای بدن انسان مانند کلیه، قلب و غیره؛ همان بالا بودن تراز نرخ بار تکفل و تمرکز آمایش نیافته جمعیت در ایران به‌ویژه در کلانشهرهایی مانند تهران، کرج، مشهد، اصفهان و... می‌باشد. مشاغلی که هم منجر به ایجاد تعارضات اجتماعی، بزه کاری، فرار مالیاتی، تقلب و تخلف گردیده و هم در کاهش نرخ فعالیت کارخانجات و تولیدات داخلی مؤثر است.

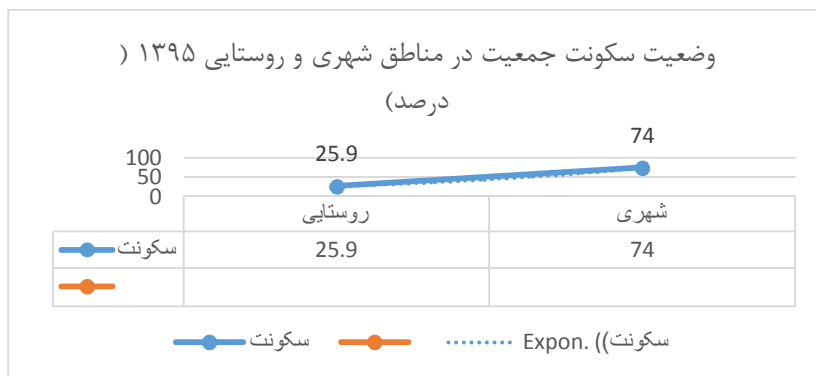
نمودار شماره ۳- درصد خانوارهای زن سرپرست، ایران ۱۳۹۰-۱۳۴۵

مأخذ: ارقام بر اساس قاضی طباطبایی و ترابی (۱۳۹۲: ۱۷)

در کشورهای گوناگون از جمله ایران، نان آوری یا مسئولیت تأمین معاش خانواده یکی از وظایف مردان به شمار می‌آید به همین سبب، سرپرستی خانوارها توسط مردان نیز پدیده‌ای رایج بوده است به طوری که علیرغم تغییرات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی قابل توجهی که در جوامع مختلف رخ داده است، هنوز بیشتر خانوارها در سطح جهان توسط مردان سرپرستی می‌شوند در ایران نیز اگرچه اکثر خانوارها توسط مردان سرپرستی می‌شوند، اما تعداد و سهم خانوارهای زن سرپرست رو به فزونی است. همانطور که در نمودار مشاهده می‌شود بین سالهای ۱۳۴۵-۱۳۹۰ سهم خانوارهای زن سرپرست از ۶/۵ به ۱۲/۱ درصد خانوارهای کل کشور افزایش یافته است به طوری که در حال حاضر بیش از ۲/۵ میلیون خانوار توسط زنان سرپرستی

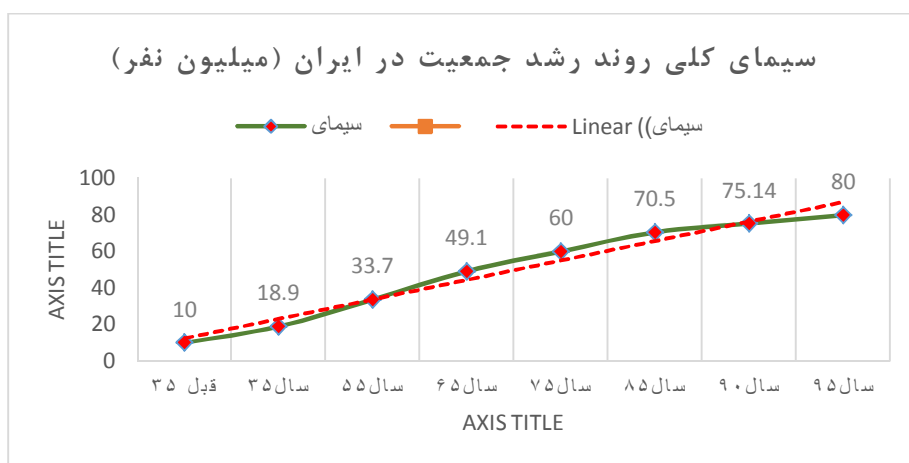
می‌شوند. سالخوردگی، بی‌همسری (در اثر فوت یا طلاق همسر) و عدم ازدواج از ویژگی‌های زنان سرپرست خانوار است که این ویژگی نه تنها زنان بلکه اعضاء تحت سرپرستی آنان را آسیب پذیر می‌سازد که این خود نوعی تعارض اجتماعی و کاهش شاخص امید به زندگی است.

نمودار شماره ۴: سکونت جمعیت شهری و روستایی
مأخذ: مرکز آمار ایران

به تبعیت از تحولات جمعیتی، نظام سکونتگاهی کشور نیز تغییراتی مشابه‌ای را تجربه کرده و بیش از پیش به سوی شهرنشینی معطوف شده است. همان گونه که در نمودار بالا مشاهده می‌گردد، آمار افزایش جمعیت شهری نسبت به جمعیت روستایی رو به فزونی است. هر چند تحولات شهرنشینی کشور به عنوان یکی از شاخص‌های توسعه محسوب می‌شود و اساساً جریان حرکت تکاملی فرهنگ و تمدن، انسان را به سوی شهرنشینی سوق می‌دهد، اما شواهد حاکی از آن است که حداقل بخشی از این تحولات به موازات تکوین و تکامل نظام تولید و همچنین بهبود کارکردهای شهرها نبوده، بلکه معلول تشدید شکاف درآمدی بین مناطق شهری و روستایی، تفاوتها در امکانات و بهره‌مندی از امکانات، ضعف نظام تولید در جوامع روستایی است. این موضوع مشکلاتی را از نظر مسائل اجتماعی و به خصوص زیست محیطی در کشور پدید آورده است به عنوان مثال، می‌توان به تشدید آلودگی آب و هوا به‌ویژه در کلانشهرها، حاشیه‌نشینی، جذب بسیاری از اراضی مرغوب کشاورزی توسط بخش مسکن و فعالیتهای صنعتی (دشتهای حاصلخیز شهریار و ورامین)، و تشدید ناهنجاریهای اجتماعی در جوامع حاشیه‌نشین اشاره کرد که این پدیده‌ها می‌توانند باعث بروز ناپایداریهای اجتماعی و زیست محیطی در کشور گردند (جوزی و همکاران ۱۳۹۳).

به این ترتیب با بررسی تحول نظام سکونتگاهی در چند دهه گذشته می‌توان به خوبی تمرکز جمعیت در کشور را در سازمان فضایی کشور تبیین نمود یکی از این شاخص‌ها، تراکم جمعیت در واحد سطح است. افزایش جمعیت روستایی همراه با عدم برنامه‌ریزی توسعه‌ای هماهنگ و پایدار، امکان ماندگاری جمعیت در نقاط روستایی را کاهش داده، و به مهاجرت به نقاط شهری و مناطق پر تراکم منجر شده است افزایش جمعیت نقاط شهری نیز به نوبه خود فشار بر منابع و محیط زیست شهری وارد نموده، و علاوه بر کاهش منابع موجود، به افزایش ترافیک و آلودگی‌های زیست محیطی منجر شده است که این خود نوعی تعارض است.

نمودار شماره ۵- سیمای روند رشد جمعیت ایران در دهه‌های قبل از ۳۵ تا ۹۵

مأخذ: مرکز آمار ایران

آمارها و اطلاعات موجود بیانگر آن است که جمعیت ایران در آستانه قرن ۱۴ هجری شمسی حدود ۱۰ میلیون نفر بوده است (باریر، ۱۹۸۶). در سرشماری ۱۳۳۵ جمعیت کشور ۱۸/۹ میلیون نفر و در سال ۵۵ حدود ۳۳/۷ میلیون نفر بوده است. این تعداد در سال ۱۳۶۵ به حدود ۴۹/۱ میلیون نفر و در سال ۷۵ به حدود ۶۰ میلیون نفر افزایش یافته است. بر مبنای سرشماری سال ۱۳۸۵ نیز جمعیت ایران حدود ۷۰/۵ میلیون نفر و در سال ۹۰ به حدود ۷۵/۱۴ میلیون نفر رسیده (میرزایی و دیگران، مرکز آمار ایران ۱۳۹۰). نتایج اولیه سرشماری سال ۱۳۹۵ تعداد جمعیت ایران با رشد ۱/۲۴ در صد طی سالهای ۱۳۹۰-۱۳۹۵ به حدود ۸۰ میلیون نفر افزایش یافت. بر این اساس تعداد جمعیت ایران در کمتر از یک قرن حدود ۸ برابر

شده است. چشم انداز آینده کشور را باید در تعداد و ساختار جمعیت و نیز ویژگی‌های اقتصادی و اجتماعی آن از جمله وضعیت تحصیلات و سلامت و شاخص‌های رفاهی آن جستجو نمود با این حال، تعداد جمعیت از مقوله‌های اساسی در برنامه‌ریزی‌های جمعیتی است. پیش‌بینی‌های سازمان ملل در سال ۲۰۱۵ در مورد جمعیت ایران در برای دوره ۱۳۹۰-۱۴۳۰ هش می‌کند، ولی در مجموع تا نیمه قرن بیست و یکم تعداد جمعیت، روندی افزایشی خواهد داشت. در صورت تحقق سناریوی متوسط سازمان ملل (یعنی رسیدن به میزان باروری کل حدود ۱/۶۲ طی دوره ۲۰۱۵-۲۰۲۰ و ثبات نسبی آن تا دوره ۲۰۴۵-۲۰۵۰ و نیز با فرض افزایش امید به زندگی به حدود ۷۹ سال تا ۲۰۵۰) جمعیت ایران به حدود ۹۰ میلیون نفر در سال ۲۰۵۰ خواهد رسید (سازمان ملل ۲۰۱۶). در هر صورت تداوم رشد جمعیت ایران تا حدود ۴۰ الی ۵۰ سال آینده ناشی از تأثیر ساختار سنی (گشتاور جمعیتی) است.

جمع بندی و پیشنهادها: نتایج و ارزیابی به دست آمده حاکی از آن است که با مطالعه و بررسی وضعیت جمعیت کلانشهرهای ایران و مقایسه آن با دیگر کشورها، در اکثر شهرهای ایران آمایش جمعیت و سکونت بدلیل ضعف برنامه‌های مناسب شهری و حکومتی با خلاء روبرو بوده و همین عدم آمایش سبب بروز مشکلات و معضلاتی در بین طبقات اجتماعی مختلف و جوامع شهری و روستایی گردیده است. همچنین با در نظر گرفتن آهنگ نرخ جمعیت و میزان مولید در شهرها و روستاهای ایران در سه دهه اخیر، تهدید کاهش جمعیت کشور در دهه‌های آینده کاملاً نمودار می‌باشد. از دیگر مواردی که در آمارها و برنامه‌ریزی‌های سازمان آمار ایران و دیگر منابع مشهود است، موج مهاجرت است که شاید به جرأت بتوان گفت انفجار مهاجرتی در کشور ایران چه به لحاظ ورود مهاجران خارجی و چه به لحاظ مهاجرت‌های داخلی، جابجایی جمعیت و پدیده‌های منفی و اثرات مخرب ناشی از این امر کاملاً نمایان و مسجل است. لذا در این برهه از زمان نیازمند یک برنامه کاملاً مدبرانه و پیشگیرانه از سوی سازمانهای مرجع و ذیربط به‌ویژه سازمان برنامه‌ریزی و آمار ایران، ثبت احوال کشور و دیگر نهادهای مرتبط با موضوع جمعیتی می‌باشیم. پیشنهادها:

۱- خارج کردن زمین و مسکن از انحصار دولت و واگذاری آن به بخش خصوصی و نیز خارج کردن ملک از بخش سرمایه گذاری و پس انداز

- ۲- ارائه انگیزه و بسته‌های حمایتی و مشوقانه به مادران به‌ویژه مادران جوان در جهت حمایت و پشتیبانی از خانواده و زادولد، فرزند آوری و ازدیاد جمعیت در مناطق کم جمعیت
- ۳- ایجاد تحول در نظام اقتصادی خانوارهای دارای دو فرزند و بیشتر در قالب بسته‌های معیشتی به‌صورت فیزیکی و عملی
- ۴- نظارت بر اجرای قوانین مصوبه در قالب تیم‌های اختصاصی از سوی نهاد ریاست جمهوری
- ۵- تشویق و ترغیب و دادن آگاهی به مردم جهت استفاده از حمل و نقل عمومی و دوچرخه جهت مقابله با آلودگی هوا
- ۶- اجرای مهاجرت معکوس شهر به روستا به‌ویژه مهاجران افغانی به کشور خودشان در جهت رفاه حال شهروندان ایرانی

منابع و مأخذ:

۱. اعتماد، گ. ۱۳۶۹. مالکیت مسکن و تأثیر آن در سازمان یابی فضای شهری، مجله معماری و شهرسازی، شماره ۹.
۲. جلالیان، ح و همکاران. ۱۳۹۴. عوامل مؤثر در تحولات جمعیتی و کالبدی سکونتگاههای پیرامون کلانشهرها و پیامدهای آن مورد مطالعه شهر قرچک، فصلنامه پژوهش‌های بوم‌شناسی شهری.
۳. جوزی، ع و همکاران. ۱۳۹۳. مبانی آمایش سرزمین و برنامه‌ریزی منطقه‌ای، انتشارات علم کشاورزی.
۴. حبیبی، ل. مهرابادی. م. ۱۳۸۹، مقاله آینده پژوهی و آینده کلانشهرها با تأکید بر کلانشهر تهران. فصلنامه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری چشم انداز زاگرس. سال دوم. شماره ۶.
۵. حسامیان، ف و همکاران. ۱۳۸۸. شهرنشینی در ایران. انتشارات آگاه.
۶. خبرگزاری ایمننا. ۱۴۰۰. مهم‌ترین چالش‌های جمعیتی ایران چیست. گزارش خبر.
۷. زارع، ب. ۱۳۹۳. جمعیت‌شناسی اقتصادی و اجتماعی. انتشارات سمت.
۸. زیاری، ک. ۱۳۸۹. چالش‌های ژئوپلیتیکی توسعه نامتوازن نواحی ایران در مقطع زمانی ۱۳۷۵-۱۳۸۵.
۹. زیاری، ک. ۱۳۸۸. بررسی تحولات جمعیتی و سکونتی در شهر قشم تا افق ۱۴۰۵. نشریه مطالعات و پژوهش‌های شهری منطقه‌ای. پاییز ۱۳۸۴.
۱۰. سرور، ر. ۱۴۰۱. مقاله سند ملی آمایش سرزمین.
۱۱. سمرت، ب و زالی، ن. ۱۳۸۹. انتظام فضایی شبکه شهری و برنامه‌ریزی جمعیتی در افق ۱۴۰۰، مطالعه موردی آذربایجان، فصلنامه مطالعات راهبردی.
۱۲. شیخی، م. ۱۳۸۰. جمعیت‌شناسی اقتصادی و اجتماعی. شرکت سهامی انتشار.
۱۳. صرافی، م. مبانی برنامه‌ریزی توسعه‌ای منطقه‌ای، دفتر آمایش برنامه‌ریزی منطقه‌ای.
۱۴. عارفی، م. ۱۳۹۴. بررسی توسعه نامتوازن و تحولات آن در نواحی جغرافیایی ایران (مورد مطالعه استان لرستان) فصلنامه جغرافیا و پایداری محیط. شماره ۱۶.
۱۵. عباسی شوازی، م. ۱۳۹۶. تحولات و وضعیت جمعیت در جمهوری اسلامی ایران، موسسه مطالعات و مدیریت جامع تخصصی جمعیت کشور.
۱۶. قدیری معصوم، م. ۱۳۹۱. تحرکات جمعیت در نواحی جغرافیایی ایران و پیامدهای آن. مجله پژوهش‌های جغرافیای انسانی. دوره ۴۵.
۱۷. کازان، تولید دانش بنیان، سرکنسولگری جمهوری اسلامی ایران، kazan.mfa.ir

۱۸. لوکاس، د. میر، پ. ۱۳۹۳. درآمدی بر مطالعات جمعیتی، ترجمه: حسین محمودیان. انتشارات دانشگاه تهران.
۱۹. مرتضوی تبریزی، م. ۱۳۸۳. مهاجرت روستاییان به شهرها و تأثیرات اقتصادی، سیاسی آن در دوران پهلوی دوم. مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۲۰. مرکز آمار ایران. ۱۳۹۶. تقسیمات کشوری.
۲۱. مرکز آمار ایران از سرشماری سال ۹۵. ۱۳۹۶. سه تحول جمعیتی. دنیای اقتصاد. شماره ۴۲۰۲.
۲۲. مشهدی زاده دهقانی، ن. ۱۳۸۶. تحلیلی از ویژگی‌های برنامه‌ریزی شهری در ایران. انتشارات علم و صنعت ایران.
۲۳. منتظر، ف. ۱۳۹۴. سنجش تحولات جمعیتی و سکونتی در شهرستان جلفا تا سال ۱۳۹۵. اولین کنگره بین‌المللی زمین، فضا و انرژی پاک.
۲۴. نظریان، ا. ۱۳۷۴. جغرافیای شهری ایران. پیام نور.
25. Bharie, J. 1969, A note on the population of Iran, 1900-1, 22(2):273 – 279.
26. Hrington, J (1989). Planning Processes, an Introduction for Geographers: London Cambridge University Press.